

המצור על טבריה על-פי 'זמרת הארץ' לר' יעקב בירב*

בני נחשון

ר' יעקב בירב היה חתנו של ר' חיים אבולעפיה, מחדש היישוב היהודי בטבריה, ועלה לארץ עם חתנו וחסידיו מאיזמיר. בספרו 'זמרת הארץ', שנדפס במנטובה בשנת תק"ה (1745), סיפר על חידוש היישוב בעיר, בניית בתי-הכנסת ובתי-המתיישבים. אבל חלק מן הספר (למעלה משלושה-רבעים) הוקדש למערכה ולמצור על טבריה בשנת 1742, ולמלחמות בין סלימאן פחת דמשק לבין דאהר אל-עמר, שליטן של טבריה וסביבתה. בירב תיאר בספרו את המניעים לפרוץ הסכסוך וניתח את האירועים המדיניים של אותה תקופה. אך את הדגש שם על פרטי המערכה, על סוגי הנשק, על טכסיסי המלחמה, על המודיעין ועל אמצעי-ההגנה של הנצורים. מן הפרטים המדויקים המופיעים בספר מותר להניח כי יעקב בירב שהה בעיר בתקופת המצור, אף שלא ציין זאת מפורשות. הנחה זו מושתתת על תיאוריו שרק עדר-ראייה יכול היה לפרט כך את ההתרחשויות.

תולדות הסכסוך

דאהר אל-עמר היה מבני משפחת נידאן הבדווית שהגרה בתחילת המאה הי"ח מחצי-האי ערב והתיישבה באיזור הגליל התחתון המזרחי. במשך כמה שנים הצליחה המשפחה, ודאהר בראשה, להשתלט על חלקים נרחבים בגליל התחתון ובגליל העליון ואף קיבלה מינויים מן הפחה של צידון, שאזורים אלה היו כפופים לשלטונו. המשפחה חכרה את המסים בחלק מאזורים אלה. לימים, קיבל דאהר סמכויות רחבות עוד יותר, ובמינוי מטעם הפחה היה למושלה של טבריה. באותה תקופה שלט כדמשק הפחה סלימאן אל-עזם, שעלייתו המהירה של דאהר הדאיגה אותו מאוד. במלחמותיו המקומיות הביס דאהר את שליטי שכסם וחדר לתחומם. כן היכה שבטים תורכמנים ממזרח לירדן. מאחר שאזורים אלה היו בשליטתו של פחת דמשק, מצא הלה עילה לצאת למלחמה בדאהר. דעה אחרת גורסת כי דאהר התקרב לדמשק עם הרחבת שלטונו, וסיכן את הדרכים בהן עברה שיירת התג' השנתית למקָה, שהיתה בפיקוחו ובניהולו של הפחה שבדמשק.¹ בתחילת שנת 1738 עלה סלימאן על טבריה ושם עליה מצור. תקופת-מה לפני-כן ביצר דאהר את העיר, בנה את חומותיה ואף הקים מגדל-מצודה על גבעה במדרון ההר היורד אל צדה הצפוני.

* מאמר זה הוא עיבודה של עבודה שנכתבה בהדרכת ד"ר י' ברנאי בחוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת חיפה. תודתי נתונה לאלישבע בלהרון, מנהלת המוזיאון לארכיאולוגיה בטבריה; לחיים קרבי, אספן ומומחה לכלי-נשק עתיקים; ולאליעזר גלילי, עורך 'מערכות'. הם סייעו לי בהערותיהם על נושאים הקשורים בעבודה זו.

A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973, p. 32 1

המצודה של דאהר אל-עמר בטבריה

המצור הוסר לאחר כשבועיים, משום שסלימאן נתמנה למושלה של מצרים ונאלץ לצאת לשם בדחיפות.²

בשנים שלאחר-מכן ניצל דאהר את העובדה שבדמשק ישבו מושלים חלשים. הוא הרחיב וביסס את תחומי-שלטונו בגליל העליון והתחתון, והחל לבצר נקודות-מפתח בחבלים אלה. הוא הקים לעצמו גם גרעין של צבא-קבע, שרובו חיילים מוגרבים, שכיריהם של שליטים מקומיים באיזור כולו.³ כוח זה היה יעיל יותר מן הברווים ומן הפלאחים ששירתוהו עד אז, גם אם המשיך לראות בהם בני-ברית יעילים במלחמותיו. בשנת 1741 חזר סלימאן אל-עזם לדמשק ושוב נתמנה למושל הולאית, ולאחר שהכיר בהתגברות כוחו של דאהר ובהתעצמותו תכנן בזהירות את מהלכיו.

שורה של פרמאנים שהוצאו על-ידי 'השער העליון' בקושטא מוכיחה כי הפעם החליט הסולטאן, בהשפעתו של סלימאן, לחסל את דאהר סופית.⁴ דאהר עצמו אף החמיר את המצב: הוא פשט על צמחי-דרכים שבין מצרים לארץ-ישראל. הפחה, שדיווח על כך ל'שער העליון', קיבל ממנו רשות לצאת למסע מלחמה ועונשין על טבריה.⁵ לצורך זה קיבל מקושטא ציוד מיוחד ומומחים. כן שלח פקודות למפקדי הסנג'אקים של שכם, של ירושלים ושל עזה כדי שיעמידו חיילים לרשותו.⁶ הפחה של צידון, קרובו של סלימאן ויריבו, היה צריך לצאת למעשה נגד דאהר, משום שאזורי הגליל העליון והתחתון היו בתחום-שלטונו; אך הוא נצטווה על-ידי 'השער העליון' לשתף-פעולה ולעזור בחיסולו של דאהר.

2 א' הד, דאהר אלעומר, ירושלים תש"ב, עמ' 20. 3 שם, עמ' 21.
4 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 33. 5 שם.
6 שם, עמ' 34.

באותם ימים, כאשר עסק סלימאן בהכנותיו האחרונות, שלחו הבנקאים היהודים מדמשק – יוסף לושאטי וחיים פרחי – מכתב לרבה של טבריה ר' חיים אבולעפיה וסיפרו לו על הסכנה הצפויה. אבולעפיה, שהיה אסיר תודה לדאהר על שאפשר את חידושו של היישוב היהודי בטבריה והושיט לו עזרה, הזהיר את דאהר והראה לו את המכתב. דאהר לא האמין; גם למכתב שני סירב להאמין, ולא הכין את העיר למצור.

בתחילת ספטמבר 1742 יצא סלימאן בראש צבאו דרומה, לאחר שהפיץ שמועה כי פניו מועדות לחבל שכם ולנפות אחרות של המחוז כדי לגבות מסים. הוא הגיע לטבריה שעה שלדאהר היו 600 חיילים סדירים ועוד 400 מבני טבריה. כך החל המצור.

המצור

המערכה עצמה החלה כשסלימאן קירב צבאו אל המצודה הצפונית. חיילי המצודה ירו בו מתותח או מתותחים שהיו ברשותם, ⁷ שלדברי בירב: 'הרג י"ד אנשים בבת אחת'. החיל נסוג מן המגדל: 'ותקעו את האליהם והכינו את המערכה'. באותו ערב החלה הרעשת העיר על-ידי 'סוללות טירו"ס וקונברא"ש... והקונברא"ש הנזכר משקלם היה מט"ו אוקא"ש עד ל"ו והשלך כמו 200... וכאן היה רובם ככולם הולכים אל הים'. כאן ציין בירב כי נוקן של הפצצות היה אפסי ומזכיר כאלה שהיו מתבקעים באויר קודם רדתם מטה.

לאחר ההרעשה והמצור, שנמשכו כשבועיים, החליט השיח' לשלוח את 'אשת אביו הזקנה ובידה סוס שוה 1000 אריות', כדי לנהל משא-ומתן עם סלימאן וכדי לברר את תנאיו להסרת המצור. המשא-ומתן נכשל, ובעודה יורדת מן ההר שלח המשנה חיצים ואבני בליסטראות אל העיר. מדברי השליחה התברר לדאהר כי סלימאן מבקש להרוס את המגדל ולהסגיר את דאהר לידינו. במשך אותו זמן ציפה דאהר כי אחיו סעד, שהתבצר בדר-חנא, ישלח לעזרתו את אנשיו כדי לתגבר את הנצורים או כדי לזנב בכוחותיו של סלימאן. אך סעד לא יצא לעזרתו. בינתיים נודע לדאהר כי שני תותחים גדולים נמצאים בדרכם מחיפה אל מחנהו של סלימאן. תותחים אלה, בניגוד לארבעת התותחים הקטנים שהובאו על-ידי סלימאן מדמשק, ירו קליעים שמשקלם היה כ-6 ק"ג. ולדברי בירב, 'ירו כ-1500 מהם'. נזקם של תותחים אלה היה מועט, ולפיכך חסם סלימאן את כל מבואותיה של טבריה כדי למנוע מזון ואספקה מן העיר. הוא הביא מצידון שתי סירות, שתפקידן היה לשייט בכנרת ולמנוע קשר ימי או אספקה דרך הים. לדאהר היו בכנרת שתי סירות גדולות וחזקות מאלה של הסולטאן: 'והיו ספינות המשנה מתייראים ובורחים מפני ספינות השיח'. תותחיו של סלימאן ניסו לפגוע בספינותיו של דאהר, אך ללא הצלחה.

שוב החל משא-ומתן לשלום. סלימאן דרש לאפשר לחילותיו מעבר בתוך העיר והפלת המגדל. דאהר סירב, והמערכה חודשה. הפחה ציווה אז להביא מרמשק חמישים סולמות כדי לטפס בעזרתם על חומות-העיר ועל המצודה ולהכריעם. הפעם ניסה טכסיס של הטעיה: את רוב חילו ופרשיו שלח לדרומה של העיר, כדי שאלף המגינים יעבירו את כוחם לשם; בינתיים חשב לתפוס את המצודה

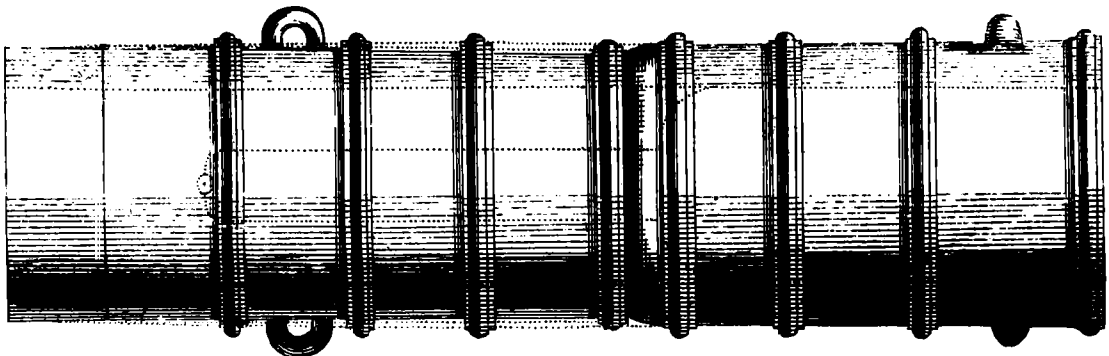
7 כהן, שם, עמ' 33 הערה 13 מצטט את מוהים: '...דאהר השיג מאירופה 4 תותחים והציבם במבצר שבנה על הגבעה'.

בעזרת הסולמות. בקרב שהתפתח בין מגיני המצודה המעטים לבין תוקפיהם גברה ידם של הראשונים. הם הרגו רבים, פרצו מן המצודה החוצה ושללם היה סולמות רבים. עתה הביא סלימאן מעכו תותח גדול ביותר, שמשקל הכדור הנורה ממנו כ-12 ק"ג, כדי לנתץ את חומות המצודה. לשיח' נודע הדבר והוא ציווה להקים בתוך המצודה חומה פנימית שרוחבה כארבע אמות. כשהחל התותח לירות בחומה לא נגרם לה כל נזק. עתה הורה סלימאן לחפור מנהרה שתגיע אל מתחת לחומות העיר כדי לפוצץ ולהפילן בחומות הנפץ.

משנודע לשיח' על ראשית המבצע ההנדסי, ציווה לחפור תעלה עמוקה סמוך לצדה החיצוני של החומה; הוא קיווה כי כאשר יגיעו חופרי המנהרה לקרבת החומות, תובילם דרך היציאה אל התעלה הפתוחה ואפשר יהיה לפגוע בהם. הפחה גם הביא מדמשק שקים, שמולאו בעפר, ורבה מהם סוללה שגובהה כגובה מגדלי המצודה; כך חשב לפגוע במגיניה. עתה הביא סלימאן מצפת עובדי כפייה יהודים כדי להמשיך בחפירת המנהרה. ראשיתה של המנהרה היתה מול צדה המערבי של החומה, אבל חלה כנראה טעות בחישובי הממונים, ובמקום להמשיך לכיוון מזרח, שבו היתה החומה, חפרו במקביל לחומה לצד דרום, ולא יכלו להגיע אליה כלל. אז בא למחנהו של סלימאן שליחו של הסולטאן ודרש ממנו לחזור לדמשק ולהתחיל בארגון שיירת התגי' השנתית למכה. ימים מספר לאחר-מכן הסיר אפוא סלימאן את המצור והחיל חזר לדמשק.

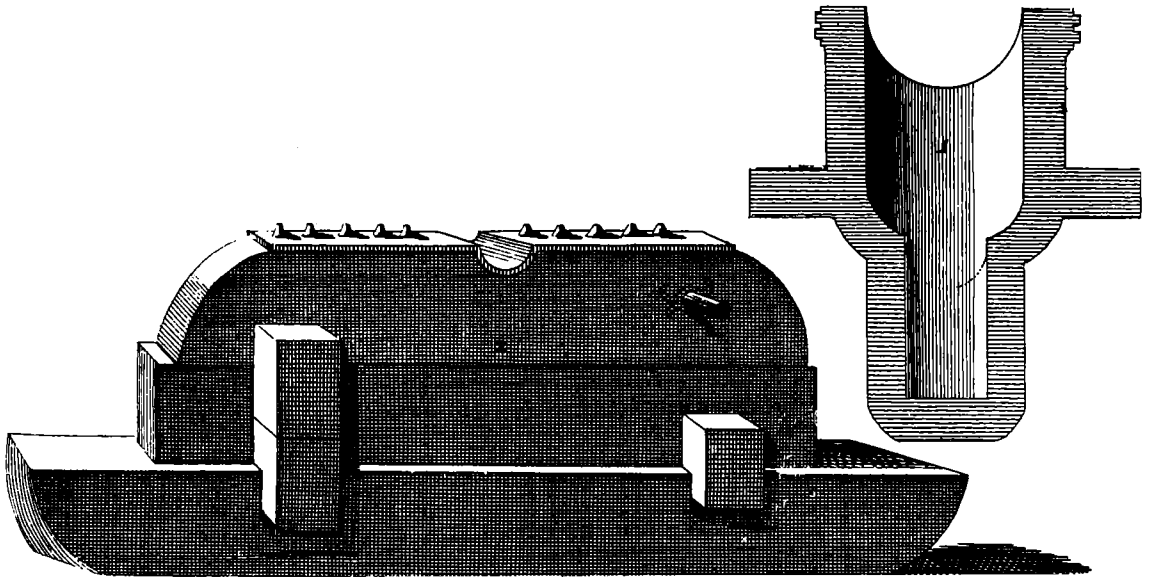
כלי-נשק ואמצעי-לחימה

בכל שלב משלבי המלחמה והמצור תיאר בירב לפרטיהם את כלי-הנשק ואת אמצעי-הלחימה שהעמידו התוקפים ואת דרכי ההתגוננות של דאהר. כדי להבהירם ניזקק להלן למקור אחר שעניינו בצבא העות'מאני בתקופה זו: ספרו של הרוזן לואיגי פרנאנדו מארסילי (1730-1658), איש בולוניה, שחקר את הצבא העות'מאני בסוף המאה הי"ז ובתחילת המאה הי"ח.⁸ בספרו תיאר את מבנה הצבא, את דרכי הלחימה, הנדסה, תובלה, ארטילריה, איסטראטגיה וכיוצא באלה.

תותח 'הטירוסי', כפי שצויר בספרו של מארסילי

8 ספרו, *Stato Militare della Imperio Ottomanno*, 'המצב הצבאי של האימפריה העות'מאנית', יצא לאור בשנת 1732 באמסטרדם. בשנת 1972 יצאה מהדורה חדשה של הספר בעריכת מ' קראמר.

ה'קונברא'ש', היא המרגמה, מתוך ספרו של מארסילי

סוללות טירו"ס וקונברא"ש. כוונת בירב היתה להפריד בין שני מושגים שונים ודרכי הפעלתם. נראה כי חוקרים שונים טעו שעה שפירושו 'תותחים' סתם, משום שיש להבחין בין השניים: טירו"ס הוא תותח, לפי שהמלה tiro בספרדית ובאיטלקית משמעה 'יורה' או 'קולע'. הקונברא"ש, היא הקונברה⁹ (קומברה), משמעה מרגמה, ובתורכית — Avan Kumbarasi.¹⁰ בפרק על המרגמה מציין הרון מארסילי כי ה-Avan Cumbarsy היא מרגמה של פצצה או כלי היורה גם אבנים. הוא גם ניתח את פרטי תפקידיו של התותח התורכי הנפוץ בן 12 הליטראות (כדור של 6 ק"ג).

משקלה של הפצצה שהוטלה מן המרגמה היתה, לפי בירב: 'מט"ו אוקא"ש עד ל"ו, והשליך מאתיים קונברא"ש'. משקלה של אוקה עות'מאנית היה כ-1,375 ק"ג. לפי חישוב זה, שקלו הפצצות הקטנות כ-22 ק"ג, והגדולות — 48 ק"ג, לערך.

בעת הפעלתה, היה מחובר לפצצת-המרגמה פתיל-הצתה, שהודלק כמה שניות לפני הירי בעזרת מוט מלובן. לפיכך היו הפצצות מתרסקות באוויר או עם הגיען לקרקע, וכדברי בירב: 'מקצתם היו מתבקעים באויר קודם רדתם למטה והיו נופלות חתיכות חתיכות'.

9 החוקרים לא הבחינו בשימוש במרגמות בקרב על טבריה. השווה: Sh. Shamir, 'The AZM Walls of Syria (תותחים סתם); מ' בניהו (מהדיר), זמרת הארץ לר' יעקב בירב, ירושלים תש"ו. עמ' מא (Tiro — פצצה; Cumbara, כדורי אבק מופץ); ע' אבישור (עורך). ספר טבריה, ירושלים תשל"ג, עמ' 325 (תותחים); הד (לעיל, הערה 2), עמ' 24 (תותחים ובליסטראות). 10 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 33 הערה 12. כהן מזכיר חמש מרגמות ותחמושת, שנשלחו על-ידי 'השער העליון'. כתרגום המלה התורכית Kumbarasi חל שיבוש, ובמקומה נכתב Humbara. הוא לא הזכיר כי סלימאן לקח עמו את המרגמות, את מפעליהן ואת תחמושתן למערכה על טבריה.

תותח קטן דוגמת אלה שהובאו מדמשק, כפי שתיארו מארסילי בספרו; הם ה'טירוס' בדברי בירב, שהיו קטנים שהפילוטה שלהם משקלה ק' דרהם'

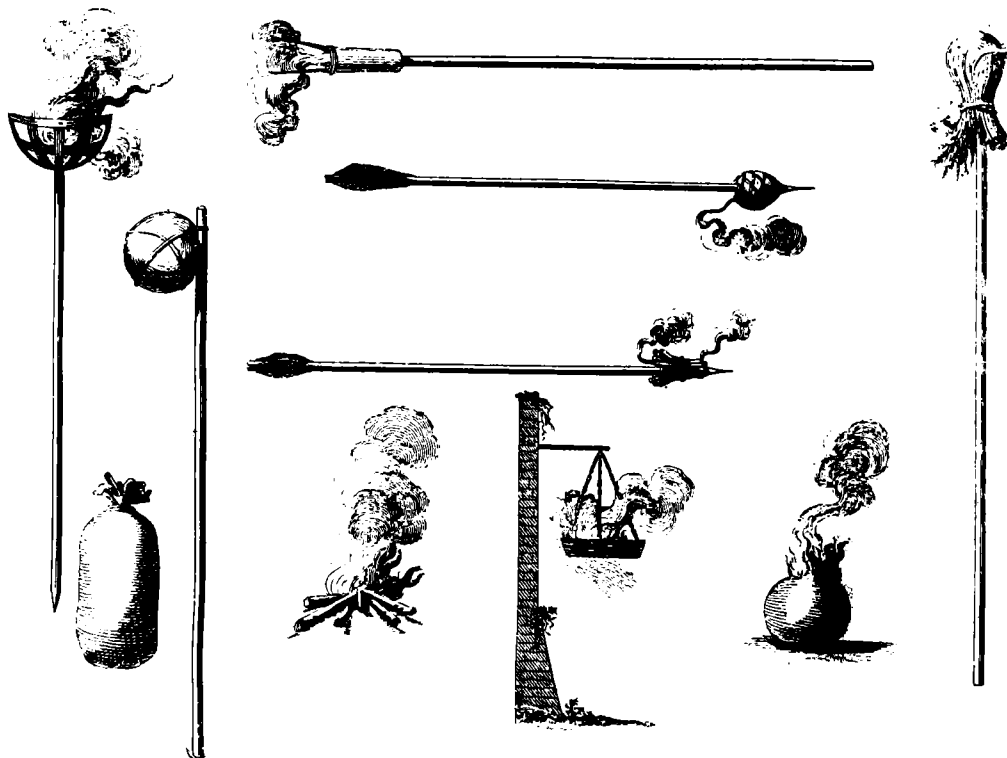
בארטילריה העות'מאנית השתמשו באותה תקופה גם באבנים עגולות לשם ירי, כמו בצבאות אירופה. הטווח שלהן היה גדול יותר בגלל משקלן הנמוך. כשאזלו כדורי-הברזל השתמשו גם באבנים. בירב מרמז על כך באומרו: 'והיה אחרי כלותו מלזרוק את הקונברא"ש עד אשר לא נשאר לו מהנה'. ובמקום אחר: 'שהקונברא"ש לא הצליח בהם ולא נשאר לו מהם'. בירב מדבר על 'אבני בליסטראות' וכוונתו כנראה ל-Avan Kumbarsi. בכל מקום שהוא מזכיר בליסטראות הוא מתייחס אפוא למרגמות (Mortaro).

תותחיהם של מגיני המצודה. בדבריו על ההכנות למצור אומר בירב כי 'השיך הכין לו כלי מלחמה במגדליי, מיד כשנודע לו על יציאתו של סלימאן מדמשק. כשהגיע הצבא התוקף מסתערים חייליו על המצודה'. ואז, 'ירה טיר"ר אל הצרים והרג י"ד אנשים'¹¹.

התותחים שהובאו מדמשק ומחיפה. אומר יעקב בירב:

אחר כך באו ה'טירוס' הגדולים מחיפה ואף שהיו לו די טירוס אחרים שהביא אותם מדמשק

11 ראה: כהן (לעיל, הערה 7).

חצים ששימשו באימפריה העות'מאנית, כפי שהובאו בספרו של מארסילי

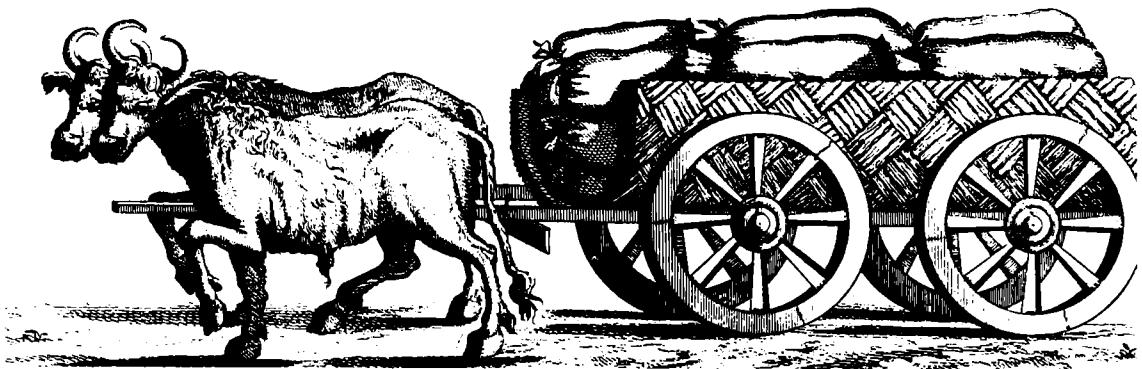
עמו, אומנם היו קטנים שהפילוטה שלהם משקלה ק' דרהם, אבל אלו הפילוטה שלהם משקלה ב' אלפים דרהם... זורק אל תחומה כמו 1500.

ק' דרהם הם 330 גרם, משקלו של כדורי-ברזל הקטן שנורה מתותחים אלה. היה זה תותח זעיר, שאפשר היה להעמיסו על פרדה או גמל.

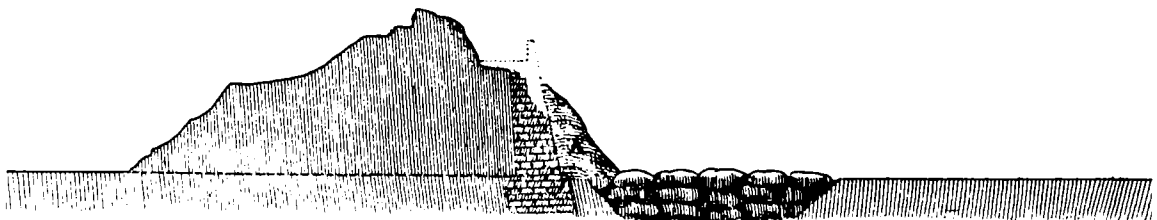
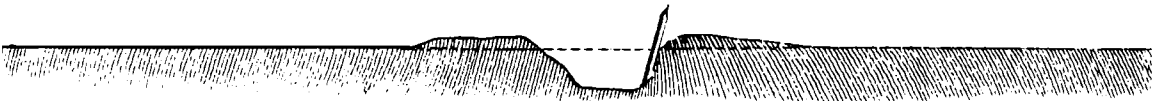
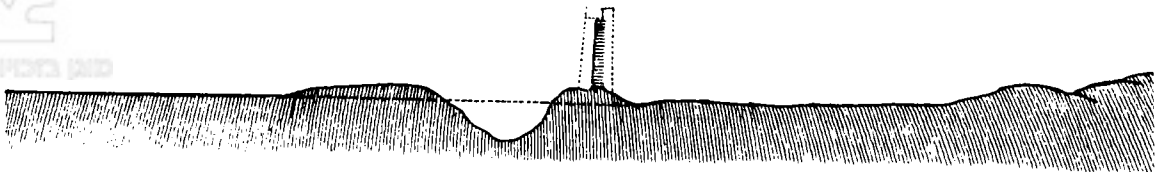
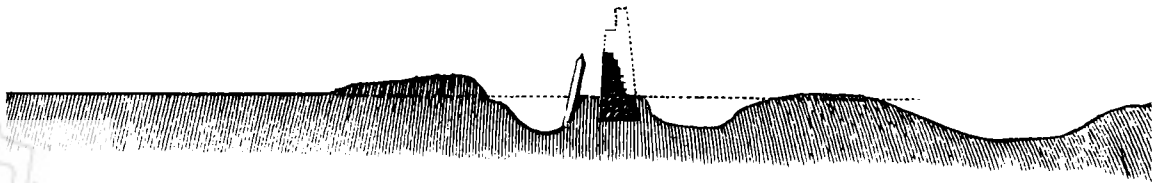
התותחים שהובאו מחיפה ירו כדורי-ברזל במשקל של כ-6 ק"ג או כדורי-אבן שמשקלם היה קטן, אך הטווח שלהם רב יותר. כדורי-ברזל היו בחלקם חלולים ומולאו אבק-שריפה, הם התפרצו לאחר הצתת פתיל-השהיה, כמו בפצצות-המרגמה. טווחם של התותחים הקטנים היה כ-100-150 מטרים בכיוון ישיר, ו-200-300 מטרים בירי מסלולי.

טווח התותחים שהובאו מחיפה¹² היה כ-200-300 מטרים בכיוון ישיר, ועד 600 מ' בירי מסלולי. התותח שהובא מעכו. תותח זה נחשב לגדול גם בקנה-המידה של תחילת המאה הי"ח. קוטר

12 ראה: שמיר (לעיל, הערה 9), עמ' 93. שמיר טועה באומרו כי התותחים שהובאו מחיפה היו בני 4,000 אוקא"ש. שהרי תותח אחד הובא מעכו שמשקל כדוריו 4,000 אוקא"ש.

חובלת שקים, כמתואר בספרו של מארסילי

הקמתה של עמדה של הצבא העות'מאני, מתוך ספרו של מארסילי

הקנה שלו היה כ-14 ס"מ וככינון ישיר יכול היה לפגוע במטרות שבמרחק של כ-300 מטרים. כדורי תותח זה היו מברזל ומטרת השימוש בו היתה פיצוץ, ניתוץ והרס חומות.

חצים ובליסטראות. חצים נורו מקני תותחים בעלי קוטר קטן, ותפקידם היה להבעיר את המטרות, ולפיכך צויד ראש-החץ בפחילים וחומר-יתבערה. בירב ציין כי אמצעי הצתה אלה לא גרמו נזק בטבריה. חצים אלה אפשר היה לשלח גם ברובי-קשת בעלי טווח גדול, שהיו בשימוש הצבא העות'מאני.

הנדסה

הסירות שהובאו מצידון היו קטנות מאלה של דאהר, ולכן לא היו יעילות. עיקר תפקידן היה למנוע העברת אספקה וציוד לטבריה בדרך הים. בהתנגשויות שהיו לסירותיו של דאהר עמן ברחו הללו מן המערכה, כדברי בירב. סירה הנושאת כ-15 איש אורכה היה כ-6-8 מטרים. העברת סירה כזו על-ידי עגלות שוורים שהיו בשימוש הצבא העות'מאני, בשבילים הרריים קשים למעבר, היתה כנראה מורכבת ומסובכת.

הסולמות והשקים שהובאו מדמשק. קשיים דומים היו בהעברת הסולמות, שאורכם היה אולי בין 5 ל-8 מטרים, כגובה חומות-העיר והמצודה. בירב ציין גם 200 שקים שהובאו מדמשק ומולאו עפר. מן הדין להשוות לכך את תיאורו של מארסילי, שהורה על דרך הקמת עמדה בצבא העות'מאני – תוך שימוש בקורות ובשקים.

חפירת מנהרה דרשה כמות גדולה של קורות-עץ, כדי למנוע מפולות. הכניסה היתה כנראה באיזור קרוב אל החומה, שאינו נראה ממנה, כגון גבעה מסתירה או קפל-קרקע. אדמת טבריה היא אדמת-סחף רכה שקל לחפור בה ולכן תמוהה הסטייה מן החומה. אפשר שהחופרים נתקלו בעת עבודתם במפולת או בשכבות-אבן שאלצום לסטות מן הכיוון הנכון.

במערכה על טבריה היו גם יסודות אחרים שבירב הזכירם בפירוט רב: משאומתן דיפלומאטי בעיצומם של המלחמה והמצור, פעולות מודיעין והערכות על השלבים השונים של המערכה. את תיאור המצור הוא חילק לחמישה חלקים:

1. ההתקפה הראשונה, שכללה הפגזת העיר ופגיעות מעטות בנפש וברכוש.
2. הפגזה שנייה על-ידי התותחים שהובאו מחיפה ומעכו, גם היא ללא תוצאות.
3. כשלונו של סלימאן במצור הימי ותבוסת סירותיו.
4. סיכול טכסיס ההטעיה וכיזת סולמות המצור.
5. כשלון חפירת המנהרה והסרת המצור.

כסופו של כל אחד מן השלבים האלה הדגיש בירב את גודל הנס שאירע וציין את חשיבותו של כל אירוע.

סיפורו של בירב כולל אפוא את כל היסודות הידועים גם על מערכות אחרות שהתחוללו במאות הי"ז והי"ח ומאפשר היבט נוסף על שיטות המלחמה והטלת המצור באותה תקופה.